

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod licencom Creative Commons Imenovanje 4.0 međunarodna.

Ivana DIZDAR

Filozofski fakultet u Splitu
Poljička cesta 35
HR – 21 000 Split
icagalj@ffst.hr

DOI: <https://doi.org/10.29162/ANAFORA.v11i1.7>

Izvorni znanstveni članak
Original Research Article

Primljeno 1. ožujka 2024.

Received: 1 July 2024

Prihvaćeno 1. lipnja 2024.

Accepted: 1 June 2024

REAFIRMACIJA IDENTITETA „AUTSAJDERA“ U ROMANIMA *U MRAKU* ILIJE JAKOVLJEVIĆA I *MLADOST TOME IVIĆA* MATE UJEVIĆA

Sažetak

Ovaj rad proučava kako se na tematsko-idejnoj i iskaznoj razini reafirmira identitet dvaju „autsajderskih“ protagonista romana *U mraku* Ilije Jakovljevića i *Mladost Tome Ivića* Mate Ujevića. Daljnja će raščlamba pokazati koliko se romani, obilježeni nedovoljnom i/ili zakašnjelom recepcijom, uklapaju u hrvatsku međuratnu književnost te donose li kakve inovacije. Pretpostavka je da realističko modeliranje zbilje oba pisca nadograđuju upotrebom ironije kao diskurzivne strategije koja se može tumačiti dvojako: i kao afirmacija onih vrijednosti koje Jakovljević i Ujević u književnim i programatskim tekstovima zagovaraju i kao negacija u smislu njihove neodrživosti u raskoraku sa zadanim hegemonijskim društvenim vrijednostima. Takav je zaključak utemeljen na eksplikativnom i analitičko-deduktivnom pristupu tekstovima, kao i na teorijskim postavkama suvremenih istraživača ironije i stvaralaštva dvaju pisaca. Relevantnost teme sastoji se u (ponovnom) propitkivanju uloge književnosti u međuratnome razdoblju pri čemu se naglasak stavlja na nedovoljno istražene tekstove i „duševni“ socijalni angažman koji se zagovara, ali i (dijelom) u

romanima i ironizira na individualnoj i kolektivnoj razini upućujući na potencijal ironije kao diskurzivne strategije te na važnost čitatelja kao sustvaratelja značenja.

Ključne riječi: ironija, kršćanski roman, neorealizam, (socijalni) angažman, višestruki identiteti

Uvod

Cilj je ovoga rada analizirati i usporediti kako se gradi identitet protagonista romana *U mraku* Ilije Jakovljevića¹ i *Mladost Tome Ivića* Mate Ujevića². Eksplikativnom i analitičko-deduktivnom metodom ispitat će se koliko se romani upisuju u međuratnu hrvatsku književnost te donose li ikakve inovacije u temama, tehnikama i stilskim postupcima. Kao teorijskom podlogom poslužit ćemo se radovima istraživača koji su proučavali lik i djelo dvojice pisaca (od njih se ističe Šimun Musa koji je napisao jedinu monografiju o Iliji Jakovljeviću, dok su ostali suvremeni teoretičari i kritičari obama piscima pristupali većinom u okviru pojedinačnih radova) te tekstovima Linde Hutcheon i Borisa Škvorca koji se bave problemom ironije.

1. *U mraku* i *Mladost Tome Ivića* u kontekstu (socijalno) angažirane književnosti

Književna vrsta romana u međuratnome razdoblju u Hrvatskoj doživljava svojevrsnu renesansu u smislu (heterogene) produkcije i recepcije. Iako teoretičari obično ističu estetski pluralizam i ideološke konfrontacije među piscima,

¹ Ilija Jakovljević (Mostar, 1898. – Zagreb, 1948.) hrvatski je književnik i publicist. Pripadao je krugu književnika katoličke orijentacije, s osloncem na realističku tradiciju. Bio je urednik „Luči“, „Narodne politike“, „Hrvatske obrane“, „Hrvatskoga dnevnika“ i „Savremenika“ te predsjednik Društva hrvatskih književnika 1939. – 1941. godine. Jakovljević je žrtva različitih režima; utamničen je tijekom prve Jugoslavije, potom u ustaškome logoru, nakon čega se pridružuje partizanima i stradava u komunističkom zatvoru nakon što je 1948. uhićen pod optužbom da je u dosluhu s bivšim vođama HSS-a. Objavio je *Studije i feljtone* (1919), zbirke pjesama *Otrov uspomena* (1940) i *Liriku nevremana* (1945), zbirku pripovijesti *Zavičaj* (1923) i *Hercegovke* (1927) te romane *Na raskrsnici* (1925) i *U mraku* (1945). O zatočeništvu u logoru u Staroj Gradiški 1941. – 1942. piše u knjizi *Konclogor na Savi* (1999).

² Mate Ujević (Krivodol kraj Imotskoga, 1901. – Zagreb, 1967.) bio je pokretač *Hrvatske enciklopedije* (1939. – 1945.), upravitelj Hrvatskoga izdavačkog (bibliografskog) zavoda (1941. – 1945.) te pomoćnik direktora Leksikografskoga zavoda. Uz roman *Mladost Tome Ivića* (1928) i publicističke radove posvećene nacionalnoj tematici izdao je povijesni pregled *Hrvatska književnost: pregled hrvatskih pisaca i knjiga* (1931), antologiju *Hrvatske narodne pjesmarice* (1938), više srednjoškolskih čitanki (1941. – 1944.), kompendij *Misli i pogledi A. G. Matoša* (1955), a priredio je i djela Jakše Čedomila i Đure Sudete (1943. – 1944.). Dobitnik je izraelskoga priznanja Pravednik među narodima.

moguće je primijetiti nekoliko tendencija na području hrvatske kanonske književnosti koje su važne i u okviru ovdje analiziranih nedovoljno poznatih romana.³ Prva je upotreba (neo)realističke metode modeliranja zbilje s novim temama i tehnikama, a druga pridavanje društvene funkcije književnosti koja će kod dijela autora rezultirati socijalnim angažmanom (i različitim stupnjem umjetničke obrade), a kod dijela socijalistički angažiranom književnošću. S tematske strane, autori su orijentirani ili na ruralnu ili na urbanu sredinu, s tim da naglasak stavljaju na individualne, a ne kolektivne sudbine likova; ne problematiziraju odnos selo – grad kao (stari) realistički pisci, već su zaokupljeni pitanjima suvremenoga života u urbanim sredinama (Šicel 85). Pri tome pokazuju „veću tehničku spremnost i vještinu, a neki i težnju prema estetizaciji pripovijedanja i stilskoj raznolikosti, što će se očitovati i u složenoj teksturi“ (Nemec 104).

Želeći ispitati u kojoj mjeri odabrani pisci slijede neorealistički model, kakve su njihove koncepcije angažirane književnosti (izražene u publicističko-književno-kulturnom djelovanju i programatskim tekstovima) i kako se one odražavaju u dvama romanima, postaviti će se početna hipoteza da su kratki autobiografski roman⁴ Mate Ujevića pod nazivom *Mladost Tome Ivića* (Zagreb, 1928.)⁵ te roman *U mraku* Ilije Jakovljevića (Mostar, 1945.) primjeri (socijalno) angažiranih tekstova kojima kao okvir za odašiljanje didaktički intoniranih po-

³ Matu Ujevića obično se promatra kao istaknutoga leksikografa, enciklopedista i publicista. Njegov jedini roman marginaliziran je unutar Ujevićeva stvaralačkoga djelovanja s jedne strane, a ruban je uopće kao književna pojava unutar korpusa hrvatske književnosti (Odža 177). Posvećen mu je po koji redak u pregledima i povijestima pojedinih hrvatskih znanstvenika koji mu većinom zamjeraju nedostatak literarnosti i uvjerljivosti te u njemu ne primjećuju veću književnu vrijednost. Kad je riječ o kritičarima, oprječnost vrijednosnih sudova ovoga romana Hameršak („Zastala recepcija“) objašnjava izvanknjiževnim razlozima: „uzmu li se u obzir imena kritičara i nazivi listova, očita je velika podudarnost između vrijednosnih ocjena i relativne izvantekstovne udaljenosti pojedinih prosuditelja od katoličkoga pokreta i Hrvatske pučke stranke, u čijim je okvirima Ujević u to doba djelovao, pri čem se na sličan – ali ne uvijek i očekivan – način mogu usustaviti i njihovi poetički zahtjevi.“

Jakovljevićev je roman slično pozicioniran u okviru proučavanja hrvatske književnosti, a o romanu i pišćevu opusu piše Musa u monografiji *Život i književno djelo Ilije Jakovljevića* (1998).

I u slučaju Jakovljevića velik su utjecaj na recepciju imali izvanknjiževni razlozi. U međuratnom razdoblju bio je zapažen pisac, publicist i kritičar, ali nakon rata redovito je zaobilazan do 1980-ih godina. Musa (*Ilija Jakovljević* 12) takvu marginalizaciju pripisuje Jakovljevićevu odbijanju suradnje s komunističkim vlastima, ali i nemarku književno-kritičkih krugova. Novak tvrdi da se „njegov svjesni zaborav ne može pripisati samo jednoj ideologiji“ (351).

⁴ Referirajući se na kritike većinom uperene u pravcu nedovoljne umjetničke obrade i psihološki neuvjerljivoga glavnog lika, Hameršak („Zastala recepcija“) predlaže da se *Mladost Tome Ivića* ne shvaća kao (autobiografski) roman, nego kao romansirana autobiografija Mate Ujevića.

⁵ U fragmentima ranije objavljan, i to 1923. u „Hrvatskoj prosvjeti“ i 1925. u „Luči“.

ruka (dijelom proizišlih iz kruga pripadnika hrvatskoga katoličkog pokreta⁶) služe naracije o pojedincu i kolektivu. Iako navedeni romani prema godinama izdanja pripadaju vremenu polemika na književnoj ljevici (1928. – 1952.),⁷ njihovi autori zagovaratelji su kršćanskoga humanizma te u skladu s time vide i književnu angažiranost, odnosno tendencioznost. Oni ne promišljaju o dihotomiji ili možebitnoj sintezi umjetnosti/književnosti i revolucije u kontekstu klase borbe i revolucionarnoga radničkog pokreta,⁸ ali ipak propitkuju estetsku i društvenu funkciju književnosti. Premda se na Miroslava Krležu ne pozivaju izravno, upravo su njegove ideje o tendencioznosti svih umjetnosti koja „nikako ne može da škodi stvaralaštvu“ te o „neprekidnoj i organskoj vezi“ umjetnosti i društvenih odnosa vidljive i u odabranim romanima i u publicističkim tekstovima. Takva tendencioznost ne lišava umjetnički poziv stvaralačkoga značaja jer naglasak nije na obrtničkoj proizvodnosti, nego na umijeću, odnosno talentu (Krleža, „O njemačkom slikaru“ 154–156). Na Krležinu su tragu i protivljenja nametnutoj, pragmatičkoj tendencioznosti, a zagovaranje angažiranosti pisane riječi koja, upravo zahvaljujući piščevu talentu i sposobnosti književnoga izražavanja, treba imati idejno-estetski i moralno-etički utjecaj i učinak (Mađarević 47). Prema Krleži (a tu će misao suptilno potvrditi i Ujević), jedino nadareno umjetničko osjećanje i stvaranje prkosi vremenu, donosi napredak i jedini je istinski modus spajanja tendencioznosti i književnosti (Lasić 124–125). Bitno je naglasiti i razliku: Ujeviću i Jakovljeviću zajednička je „ideologija“ liberalni pacifizam, dok Krleža i u kasnijim tekstovima i govorima ostaje vjeran lijevoj političkoj orijentaciji u okviru koje pronalazi rješenje problema estetike i ten-

⁶ Opći hrvatski kulturni pokret imao je za cilj rekristijanizaciju Hrvata okupljanjem svih slojeva katoličke inteligencije koja bi trebala sustavno djelovati na različitim kulturnim područjima. Nastao je po uzoru na njemački pokret (*Katolischer Verein*), a u Hrvatskoj mu je pokretač bio krčki biskup Antun Mahnić. Dolaskom komunističke vlasti ukinut je 1945. godine. O pokretu više u Krišto (2004).

⁷ Mađarević (38–42) govori o dvjema, dosta heterogenim grupama književnika koje se u međuratnome razdoblju sukobljavaju oko različitih poimanja uloge književnosti u društvu, oko teorije i prakse umjetničkoga stvaranja u revolucionarnoj borbi. Jedna grupa zagovara autonomiju književnosti, a druga nametnutu socijalnu tendenciju. Treća se grupa javlja s idejom sinteze književnosti i revolucije, odnosno politike. Sukob u drugoj fazi prelazi na općekulturni teren, a u trećoj fazi dobiva sve više političke dimenzije. Lasić (23–27) dvadesetpetogodišnji sukob dijeli na četiri faze: socijalna literatura (1928. – 1934.), novi realizam (1935. – 1941.), socijalistički realizam (1945. – 1948.) i nove orijentacije, odnosno slom književne ljevice (1949. – 1952.).

⁸ Lasić (19–20) smatra da je fundamentalna struktura sukoba bila sinteza umjetnosti i revolucije. Prema njemu, postojale su dvije koncepcije ne samo umjetnosti već i sinteze i revolucije: jedna koja svodi i revoluciju i umjetnost na sredstvo ostvarenja čovjeka, i druga koja bilježi kreativni pokušaj spajanja umjetnosti i revolucije, pri čemu one prestaju biti sredstva, a postaju svrhe (koje se iscrpljuju u njima samima).

dencioznosti: „Onoga trenutka, kada se budu javili kod nas umjetnici, koji će svojim darom, svojim znanjem i svojim ukusom umjeti da te ‘objektivne motive naše lijeve stvarnosti – subjektivno odraze’, – rodit će se naša vlastita Umjetnost“ (Krlježa, „Govor“ 243).

Iznesena shvaćanja angažirane uloge književnosti i književnika vidljiva su na primjeru Ujevićeva protagonista Tome Ivića, čiji razvojni put čini okosnicu romana, a koji u dnevniku iz sjemeništa zapisuje da je Hrvatima potreban socijalni pokret po kojemu bi imali svoje izrazito lice. U pismu kolegi uredniku lista Teu Radiću obrušava se na hrvatsku opterećenost prošlošću, mrtvilo tadašnje inteligencije, posebno literata: „Književnik mora biti, kao i svatko drugi, radnik i agitator dakle! Historijska je laž književnost bez tendence. Ona bez ‘tendence’ ima tendencu, da pokvari dušu“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 44). Takvo angažirano djelovanje zagovara sâm autor u publicističkim i esejističkim tekstovima promatrajući književnost u složenom odnosu s kulturom, poviješću, društvom, politikom i religijom. Ujević se odmiče od utilitarizma i larpurlartizma kao dviju krajnosti (što radi i Krlježa zagovarajući sinkretizam poetike i politike, usp. Czerwiński 46), a u korist cijeloga spektra „duševnosti“, kako se vidi u programatskome tekstu o hrvatskoj književnosti *Dajte nam zemlju našu i ljude naše* objavljenom u „Luči“ 1924./1925., u kojemu stoji da književnost „mora biti esencijalni dio umjetnikove duševnosti. Ona mora biti glasnik i borac svoga uvjerenja i onih principa koje ispovijeda. Zatim, nije umjetnik ako ne nosi u duši ushićenje i grčeve, kopkanje. Mora biti spektar u kojemu će se odražavati sva bitnost vremena i života“ (Ujević, *Kršćanski idealizam* 108–109). I u konceptu (spektra) duševnosti nalaze se paralele ne samo s izloženom Krlježinom idejom o vrijednosti jedino nadarenoga umjetničkog osjećanja (i stvaranja), već i odnosom ljepote i nijansiranih duševnih/ljudskih/životnih stanja i intenziteta predstavljenim u „Predgovoru *Podravske motivima* Krste Hegedušića“ (1933). Krlježa tvrdi da je ljepota ujedno i metafizička i čvrsto vezana uz zemaljsko: „... ljepote (koje vjekovima traju) nose ljudske oznake teških, mračnih, krvavih stanja, kroz koja se čovjek probija od Krapine do Sikstine“ (Krlježa, „Predgovor“ 245) te da „Ljepote [...] nisu drugo nego postignuti životni intenziteti u pozitivnom ili negativnom smislu“ (Krlježa, „Predgovor“ 250).

Nadalje, Ujević u romanu izriče društvenu kritiku kroz ironični diskurs pisca koji se na početku predstavlja kao blizak prijatelj glavnoga lika Tome, a u fingiranoj autobiografiji na kraju romana otkriva i druge zajedničke detalje iz Tomina i svojega života. Raščlambom Ujevićeva romana utvrđuje se da on uz

neorealističke književne obrasce fokus stavlja na kratke, često nerealne i karikirane priče koje kronološki prate razvoj glavnoga lika ocrtavajući i tradicijsku kulturu Tomina ruralnoga zavičaja (kroz usmene priče i folklorističke prikaze narodnih običaja i svakodnevnoga života) i društveno-političke silnice urbano-ga okruženja u koje se seli. Toma, kao pojedinac, pokazuje se izopćenikom iz obiju sredina. Paralelno s prikazom neuklapanja u (bilo koji) kolektiv modelira se zbiljski, točno određeni vremenski i prostorni kontekst, čime se djelo upisuje u one međuratne hrvatske romane u kojima se upotrebljavaju različiti stilski postupci, od šire shvaćenih realističkih do karikirano fantastičnih i humorističnih.

Unatoč kasnijoj godini izlaska Jakovljevićev roman prema teoretičarima (Tutnjević 27; Musa, *Ilija Jakovljević* 16) također ima međuratno literarno određenje. Osim toga, imajući na umu pišćev boravak u logoru 1941. – 1942.,⁹ pretpostavka je da je djelo pisano prije Drugoga svjetskog rata. Roman nosi oznake realizma uz element tendencioznosti naglašavajući ulogu književnosti kao društvenoga pokretača (Musa, *Ilija Jakovljević* 15). Unutar socijalno-političkoga okvira i mimetičkoga prikaza mostarske prijeratne atmosfere odvija se subjektivna, intimna drama trilerske napetosti (Musa, *Ilija Jakovljević* 13), i to oko „mostarskoga ljubavnoga vrtuljka u kojem se kućni učitelj, gimnazijalac Zelić, ne zna odlučiti između seksualnosti majke i duhovnosti njezine navne kćeri“ (Novak 352). U dominantnome motivu mraka prikazano je stanje pred Prvi svjetski rat, a taj kolektivni mrak miješa se s mrakom u pojedincu i mrakom u glembajevski prikazanoj obitelji odvjetnika Anića. Time roman, uz epitet socijalnoga, zarađuje i onaj psihološkoga, koji će se očitovati ponajprije u unutarnjim monolozima i poniranju u psihi glavnoga lika Marijana Zelića, a dijelom i Klare Anić. Ohrabren njezinim i svjetonazorom profesora Sretena, Marijan se po znanju i širini pogleda mimoilazi s vjerno prikazanim raznolikim društvenim slojevima: politički neupućenom svjetinom, obrazovanijim pojedincima poput Hilmije i Paška koji manipuliraju uskim nacionalnim pričama pozivajući se na Starčevića bez dovoljnoga poznavanja hrvatske povijesti, ali i beskrupuloznom građanskom klasom koju će sâm nazvati „anićevštinom“.

Uz socijalnu i psihološku karakterizaciju likova izražena je i društvena kritika koja se gradi na opoziciji društveno i politički osvještenijih likova (koji nisu idealizirani, ali je njihov širi svjetonazor višekратно naglašen kao izuzetno pozitivna karakteristika) i onih likova koji ili nisu osviješteni ili društveno-političku

situaciju koriste isključivo za vlastite svrhe. Angažiranost (u objašnjenom smislu stvaralačkoga, a ne nametnutoga angažmana u kontekstu Krležinih i Ujevićevih ideja) pokazuje se, s jedne strane, u govornoj karakterizaciji spomenutih Marijana, Klare i Sretena te pripovjedačevu analitičkom diskursu, s druge strane. Time se očituje autorska pripovjedna situacija jer pripovjedač „opisuje stanja, situacije i događaje, ali ih analizira i vrednuje“ (Peleš 70). Osim toga, potvrđuje se autorski uvid u aktualne mostarske društveno-ekonomske i kulturno-političke prilike te društvena kritika (usp. Musa, *Ilija Jakovljević* 14; Stojanović 13). Usporedivši navedeno s piščevim poimanjem uloge književnosti izraženim u njegovim publicističkim radovima, može se zaključiti da roman predstavlja Jakovljevićeve ideje, poput ove iz članka „Nova umjetnost“ (1929): „Na ruševinama nekršćanske, frivolne, i blasfemijske književnosti što teče ispod pera paralitičnih bogohulitelja djelujući kao ujed bijesna psa, nova narodna generacija treba da stvori novu umjetnost“ (Jakovljević prema Lončarević, „Ilija Jakovljević“ 340). Slično kao i drugi angažirani kršćanski intelektualac Mate Ujević, i Ilija Jakovljević zanesen je modelom kršćanske pravednosti „koja jedina može usrećiti čovjeka“ (Jakovljević prema Lončarević, „Ilija Jakovljević“ 343), a onu misao koju obojica zaodijevaju u iskaze protagonista o solidarnosti i zajednici usprkos razlikama izrazit će u članku „Kultura sela i grada“ (1935/1936): „Zato će i nova Evropa naći smirenje samo u jednoj zajedničkoj misli, koja će povezati sve njene narode: u misli pravednoj, u slobodi sviju sastavnih dijelova svoje zajednice i u njihovoj solidarnosti“ (Jakovljević prema Lončarević, „Ilija Jakovljević“ 344).

Još jednu paralelu moguće je naći u idejnom sloju, i to u spomenutom konceptu „duševnosti“ koji za obojicu autora pokriva širok raspon ljudskih emocija i ponašanja pod iskonskim utjecajem onoga što Jakovljević u članku „Problem hrvatske katoličke književnosti“ iz 1919. naziva „vibracija duše“. Misao razrađuje u članku „Principi estetike i duševnosti“ (1929): „Krug u kojemu može da se katolički književnik kreće, veoma je širok. Uz oblike čistog katoličkog duševnog života, dubokog religioznog osjećanja, on nam može dati i svijet sasvim protivan tome, sačuvavši uvijek svoj suveren pogled na stvari i njihovo kretanje“ (Jakovljević prema Lončarević, „Književni nazori“ 75). Te se ideje pokazuju kao uporište u analiziranome romanu koji ne nudi puku proklamaciju katoličkoga nauka, već slojevit društveni prikaz i realističku sliku protagonista.

U daljnjem tekstu detaljnije će se prikazati konstrukcija identiteta glavnih likova kroz čije se podrivačke poruke u smislu ideja i ponašanja koji odstupaju

od društveno zadanih književnost pokazuje kao prostor za raskrinkavanje. Na tematskoj se razini to očituje u obliku kritičkoga razmišljanja intelektualaca, odnosno društveno osvještenijih likova, a na razini iskaza u obliku ironije.

2. Osobni i kolektivni identitet

Naslanjajući se na početnu premisu da su oba romana socijalno angažirani tekstovi, u ovom će se poglavlju ispitati kako se gradi društveni identitet glavnih i sporednih likova. Ovdje ćemo se poslužiti sociološkom perspektivom, odnosno konceptom „višestrukih društvenih identiteta“ (Korunić 93–96) koje pojedinac može imati zbog pripadanja različitim skupinama (sinkronijski i dijakronijski). Na individualnoj razini nastaje horizontalna ili bočna identifikacija tijekom koje se pojedinac prepoznaje u više društveno jednakovrijednih uloga (npr. Marijan Zelić je muškarac, gimnazijalac, Mostarac, član Marijine kongregacije). Tijekom vertikalne identifikacije pojedinac izgrađuje identitete koji su u hijerarhijskoj uzajamnoj ovisnosti (npr. Marijan živi u Mostaru koji pripada hercegovačkoj regiji unutar Bosne i Hercegovine kojom upravlja car u okviru monarhije, Hrvat je po nacionalnosti, kozmopolitskih uvjerenja).

Prije daljnje raščlambe konstrukcije identiteta likova potrebno je napomenuti da se višestruki identitet može promatrati i na primjeru pisca, barem u onoj mjeri u kojoj je to važno za okvir književno-kulturnoga djelovanja te eventualno traženje motivacije za socijalnu i psihološku karakterizaciju glavnih likova ovdje analiziranih romana koji bi se mogli čitati i u autobiografskome ključu. Jakovljević i Ujević ne pripadaju potpuno nijednomu „čistom“ ideološkom krugu, donekle su liberalno građanski intelektualci primarno katoličkoga usmjerenja (obojica su pripadala tzv. hrvatskomu katoličkom pokretu čiji je cilj bio didaktično-prosvjetiteljski). Ujević bez izravne političke aktivnosti slijedi program Radićeve Hrvatske seljačke stranke, dok je Jakovljević njezin aktivni član. U književnome pogledu obojica se pokazuju kao idealisti i pacifisti koji se (barem u nekome razdoblju života) zalažu za tendencioznu literaturu koja bi propagirala duhovne vrijednosti, a u isto vrijeme u njihovu je diskursu pristan i ironičan ton, distanca te propitkivanje i tradicionalno zadanih vrijednosti i onih vrijednosti koje sami propagiraju (sudeći po njihovim publicističkim tekstovima), ali se ipak pokazuju utopijskima.

Višestruki identiteti dvojice pisaca nisu samo dio njihovih biografija, nego mogu pomoći i u interpretaciji romana ako ih promatramo, između ostaloga,

i kao romane lika, ali i autorske romane. Primjerice, ponavljana izjava Marijana Zelića „Mrak je. Ja u tom mraku ništa ne vidim“ – koja se razlikuje od svakodnevnih parola kojima su žitelji (fingiranoga) Mostara izloženi – upućuje na (samo)svijest glavnoga lika; ali u njegovu naizgled manjku vida, odnosno u ironičnome diskursu otkriva se autorska pozicija i kritika koju upućuje onaj koji vidi više. Također, ako roman *Mladost Tome Ivića* promatramo kao autobiografski ili čak kao romansiranu autobiografiju, jedan od mogućih zaključaka jest da se autor zrcali u Tomi Iviću kojega sredina također ne prihvaća zbog nemogućnosti uklapanja u postojeće okvire, odnosno zbog nemogućnosti svođenja njegova identiteta pod jedan nazivnik. Kako Ujević ističe u tekstu *Analiza sebe samoga* (1945), iako je pristajao uz katolički pokret, smatran je liberalcem, za liberalce pak on je bio klerikalac. Za Jugoslaven je bio zadržan Hrvat, a za zadržane Hrvate Slavosrbini (Ujević, *Kršćanski idealizam* 61, 78).¹⁰ Upravo će u članku *Ilija Jakovljević* objavljenom u „Luči“ (1922/1923) Ujević istaknuti da biti kršćanin znači „jedan i jedini program koji može dati snagu umjetničkom djelu“, što je i program rada naraštaja okupljenog oko toga časopisa (Lončarević, „Mate Ujević“ 64) koji pisac potvrđuje u književnim, političkim, publicističkim i drugim tekstovima.

Analizirani romani zapravo predstavljaju individualne naracije o kolektivnim naracijama, spajajući pojedinačni slučaj (Marijana Zelića odnosno Tome Ivića) s nacionalnim i univerzalnim pričama koje sežu dalje od Mostara odnosno sela Krvava Kapija. Oba autora biraju prostor određene regije, jedan urbane, drugi ruralne i urbane, kao (realističku) inspiraciju za umjetničko stiliziranje i kreiranje „mogućega svijeta“ izgrađenoga od „raznorodnih sastavnica: fikcionalnih, povijesnih, intertekstnih, koje stoje u zamršenim međusobnim odnosima“ (Biti 324). Takav je svijet autentičan i vjerodostojan, ali ipak nije preslika stvarnoga, nego ima stupanj autonomnosti te samo „posredno upućuje na stvarni svijet i njegove pojedinačnosti“ (Peleš 283), a likovi predstavljaju određene društvene vrijednosti i obrasce ponašanja stvarnoga prostora i vremena.

¹⁰ Višestruki se identitet potvrđuje u Ujevićevoj slučaju slično kao u Krležinu koji u tekstu „Najnovija anatema moje malenkosti“ piše: „Nitko me ne će! Hrvati mi odriču da sam Hrvat jer sam marksist, a marksisti neće sa mnom jer sam pesimist, malograđanin i rodoljub. Katolici me optužuju s nemozala jer ime božje pišem malim slovom b, jer sam kućevlasnik (što nisam, a oni to jesu), a književnici kao Stipan Banović ili fra Kerubin odriču mi da sam književnik jer sam tuđinski agitator i plaćenik. Ljevičari od 'Kulture' ne će me jer sam 'larparlartist' (što oni jesu, ako uopće nešto jesu kao Tiljak), a Obzor me ne će jer sam Jugoslaven, a Obzor propovijeda jugoslawenstvo od početka“ (Krleža prema Visković 11).

2.1. Značajke identiteta glavnih likova

Glavni likovi, iako i dalje u opoziciji prema kolektivu, nisu izoliran primjer hrvatskoga intelektualca. Kako stoji u uvodnoj riječi čitatelju u Ujevićevu romanu, „Ima naime mnogo Hrvata, koji su na vlas sličan život provodili, kao i ova lica“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića*, bez paginacije), ali „radi diskretnosti i poštovanja“ autor bira „najboljeg prijatelja“ Tomu Ivića kao predstavnika jednoga dijela inteligencije te pod tim imenom u neorealističkome maniru objedinjuje osobnosti kruga pacifista (ali i izopćenika) kojemu i sam pripada. Ono što Czerwiński primjećuje u hrvatskoj prozi o Drugome svjetskom ratu u kontekstu autoviktimizacije može se donekle prenijeti i na ovdje analizirane romane; gradi se lik hrvatskoga pacifista svjesna besmislenosti rata, a ne propagiranoga heroja koji se bori protiv okupatora. Lik naivnoga mironosca u romanu Mate Ujevića koji želi konstruirati stroj „Pax omnibus“ zapravo postaje tragični junak, kolebljivi pojedinac (usp. Czerwiński 70, 118, 133–134). Donekle sličan lik mladoga je, nedovoljno zreloga intelektualca Marijana iz romana *U mraku*, koji teži „za idejom, koja bi obuhvatila ljude bez obzira na rasu i narodnost“ (Jakovljević 84). Dakle, u obama romanima protagonisti zagovaraju ideje koje su u suprotnosti sa zadanim, konfesionalno i nacionalno određenim vrijednostima (među)ratnoga razdoblja pri čemu se identitet likova gradi na opoziciji individualno i kolektivno, a oba glavna lika ostaju „autsajderi“ ili „pojedinačan slučaj“ samosvjesnih, angažiranih intelektualca širih, pa čak i kontradiktornih nazora. Na primjer, Marijan je iskreni vjernik koji ipak ne slijedi katolički nauk u odnosu s različitim tipovima žena, Toma zagovara mir, a u raznim životnim fazama probleme ipak rješava fizičkim obračunom. Nadalje, Jakovljevićev protagonist kroz cijeli roman u društveno-političkim shvaćanjima odstupa od mase, u osobnim se odnosima razvija pri čemu nije idealiziran, već prikazan u kompleksnosti duševnih stanja te usamljenih i nemoćnih pobuna, ali ipak ostaje u mraku, tj. u bolnom bunilu nakon Klarina samoubojstva. Nasuprot njemu, Toma Ivić doživljava svojevrсну epifaniju kad u procesiji na Veliki petak pronade mir, snagu za oprost i u razgovoru s bivšom suučenicom Evicom shvati da je stvoren najprije radi sebe, a onda za druge. Usuđuje se aktivirati, napisati pismo voljenoj Ružici i na njezin imendan započeti nov život. „Izgubljeni sin“ obilježen „porodičnim pečatom“ (Kuvač Levačić 351) tako reafirmira humanizam, poetizam, domoljublje i vjeru kao sintezu etičkih vrijednosti mladih ljudi koje moderno doba prezire i omalovažava (Kljajo-Radić 131). I Marijan i Toma ostaju neuklopljeni i neshvaćeni – jedan u mraku, drugi u osobnome, kristolikome miru koji odudara od koncepcija koje nudi moderno doba.

Još je nekoliko primjera suprotstavljenih individualnih i kolektivnih naracija. Ujević identitet ruralnoga kolektiva gradi na čvrstim tradicionalnim obrascima, iz kojih Toma Ivić iskače od najranije dobi istančanim osjećajem za pravdu i djetinjom smjelošću (primjerice, borba za pravo i pravdu kad mu dječak Luka popije mlijeko ili kad mu susjed Jure Matić pomakne međaš). Protagonist stoji u opreci prema sumještanima koji ne žele podržati „gospočetovu“ ideju o osnivanju prosvjetnoga društva niti ikakve promjene koje Toma predlaže jer se smatraju dovoljno prosvijetljenima i većim rodoljubima od njega. Ti isti seljani dočekat će ga s poklicima nakon što se preko novina dozna kako su Tomini članci potpisani tuđim imenom. U trenutku je narodni junak, a već u sljedećem, kad im ne želi otkrivati detalje slučaja, opet „od nesreće uvijek nesreća“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 116). Ni u urbani se kolektiv Toma ne uspijeva uklopiti; njegove su ideje o književnosti i politici previše altruističke i duševne, pa čak i završava u zatvoru zbog objave programatskoga teksta u jednome listu. Njegov antagonist Stjepan Kraljević primjer je drugačijega intelektualca, on se „češće mijenja, kao uostalom dobar dio hrvatske inteligencije (...) bez jake kičme i bez stalnog uvjerenja“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 82–83). Stjepan ne bira sredstva kojima će doći do cilja pa krade Tomine članke potpisujući ih svojim imenom i tako se dodvorava njegovoj djevojci Ruži. Toma se razlikuje i od drugih lažnih rodoljuba koji se diče hrvatstvom po gostionicama; dok se kolektiv identificira i stranačkom pripadnošću, njegova se stranka „još nije pojavila u hrvatskom životu“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 100).

Kod Jakovljevića se identitet kolektiva prikazuje kroz kategoriju nacionalnoga opredjeljenja žitelja Mostara koji se pred Prvi svjetski rat identificiraju kao Hrvati ili Srbi, dok se muslimani dijele na one koji se priklanjaju jednoj od tih dviju strana, a javlja se i autonomaška struja. Uz nacionalnu identifikaciju fokus je i na društvenom statusu, odnosno stupnju (ne)upućenosti u aktualne političko-društvene prilike koji ovisi o stupnju obrazovanja likova. Dok su „neprosvijećeni“ likovi karikirani, razvoj glavnoga lika socijalno je i psihološki motiviran, a roman se u razrađenim unutarnjim monolozima približava modernim tendencijama.

Na planu kolektiva Mostar je predstavljen kao kulturni centar¹¹ i pacifistički nastrojen grad: „Svakako grad Mostar nije bio za rat. Te su godine trešnje dobro

¹¹ Ovdje nalazimo potvrdu i u izvanknjiževnim činjenicama, što ide u prilog ranijem zaključku da Jakovljević nudi dosta povijesne autentičnosti; fra Žarko Ilić iznosi podatak da je od 1880. do 1920. godine u Mostaru kao glavnom gradu Hercegovine izlazilo povremeno dvadesetak glasila i tiskano oko 600 knjiga te je time prestigao većinu gradova na Balkanu (57).

ponijele [...] sve je upućivalo, da će i vinogradi uroditi, a zar nije pametnije zobati trešnje i piti tropisu, nego ratovati“ (Jakovljević 33). Mostarsko društvo prikazano je kroz profesorski zbor mostarske gimnazije koji je donekle razdijeljen (u stavovima prema kulturi i politici), ali nesklon ozbiljnim sukobima. Profesori, koji su ogledalo društva, ne slažu se oko poimanja ratnoga ishoda, pri čemu se Sreten pokazuje kao „jedini profesor koji otkriva vidike“ (Jakovljević 243).

Razvoj nacionalnoga identiteta prikazan je kroz sporedne likove i njihovo isključivo i banalizirano poimanje nacionalnosti. Hrvatski se identitet u okolici grada raspoznaje po „trobojkama“ koje momci nose preko ramena, a djevojke pletu u kosu. Također, pravoslavni seljaci znaju da nisu samo srpske vjere, nego i narodnosti. Muslimani se i dalje nacionalno ne raspoznaju, što se vidi u izjavi odvjetničkoga pripravnika Hrvata Paška Sorića koji se ne boji prepustiti riječ patetičnom „hrvatskom nacionalistu“ Hilmiji dok god „postoji vjerski ključ“ (Jakovljević 118). Ironično, Paško (koji je karikiran lik) misli da su mještani konzervativci koji su više zabrinuti za burek nego za narodnost.

Autonomaši Husaga¹² i beg Muratović ocrtavaju opredjeljenje jednoga dijela muslimana koji se ne žele miješati u srpsko-hrvatske obračune te se nadaju da neće doći do ujedinjenja dviju kršćanskih strana, što se ocrtava u izjavama poput „Krst udario po krstu – njihova stvar“ i „Bože kaurina ne sjedini“ (Jakovljević 65).

Marijan Zelić ne uklapa se ni u jedan od navedenih kolektiva, a njegov je razvojni put prikazan složenije od onoga mostarske mase žitelja. Njegov se razvoj odnosi: (1) na spolno sazrijevanje u odnosu s različitim tipovima žena – strast prema Milki; romantična ljubav prema Klari koja se u njegovoj psihi miješa s kćerkom joj Ernom; nesnalaženje u odnosu s drugim djevojkama, seljakinjom Genovevom, bankovnom činovnicom, vedrom, realnom i nevinom Stankom; (2) na sposobnost kritičkoga mišljenja čime se razlikuje od većine žitelja (u potpoglavlju o ironiji usporedit ćemo ga s Paškom i Hilmijom koji se pozivaju na lažni historizam, odnosno dijelove iz prošlosti koji se uklapaju u njihov diskurs); (3) na usvajanje liberalnijih stavova (npr. u pogledu prava žene), ali i (4) na moralno propadanje u odnosu s Klarom. Naime, zaljubljeni mladić svijet često gleda Klarinim očima, dok Klara treba jaku ličnost kojoj Marijan nije dorastao jer je ipak previše pod utjecajem, pozitivistički rečeno, sredine i trenutka:

¹² Stvarna ličnost Husein Husaga Čišić (Mostar, 1878. – Mostar, 1956.) poznat je po zalaganju za uvođenje šeste, bošnjačke baklje na grbu tadašnje SFRJ. To je još jedna potvrda Jakovljevićeva oslanjanja na autentične podatke iz izvanknjiževne zbilje.

Ali kako da mladić njegovih godina, koji je rastao u sredini cesaro-kraljevske etape, u dubini jedne kolonije na rubu Evrope, shvati ženu, opterećenu bolnim doživljajima i razočaranjima, kada nije ništa znao ni o velikoj prevari, koja ju je dovela u brak, ni o prevari, kojom je svoga muža usrećila kćerkom jedinicom, kada zabavljen svojom strašću i ljubavlju, uopće nije ni pomislio kako živi ta žena? (Jakovljević 191)

Razvoj modernoga čovjeka i njemu svojstvenih problema vidi se u Marijanovu zapadanju u groznicu zbog situacije s Klarom:

Njegovi pređi nisu imali takvih zamisli. Oni su orali zemlju, gonili drva u grad, sadili duhan, tukli se na proštenjima i nisu mu ostavili takve čudne baštine. Ali on je pio vino svojega vremena; što mu ne ostaviše pređi, nadoknađiše knjige, i to u tolikom obilju, da se zemlja oko njega zavrtjela. (Jakovljević 348)

U Marijanovu razmišljanju o ratu također se očituje veća doza osviještenosti modernoga čovjeka (koji je ujedno i potencijalni budući vojnik):

Kada bi ga poslali na frontu, pošao bi s istim osjećajem, kao kada bi primio pismeni nalog, da se sam objesi. Razumije revoluciju, razumije umiranje za jedan novi svijet, ali ne razumije umiranje za cjelokupnost zemalja i krunovina, koje se već odavno nalaze u međusobnom ratovanju. (Jakovljević 357)

Na temelju navedenih primjera pokazuje se da autsajder ostaje izvan društvenih identiteta (uvjetovanih aktualnom političkom situacijom) nastojeći rekonstruirati svoj individualni identitet na temelju vlastitih kritičkih spoznaja i duboko proživljenih iskustava. Na razini iskaza u daljnjoj će se raščlambi pokazati kako se pisci služe ironijom kao „tekstualnom strategijom“ (Škvorc 2003) ukazivanja na pogrešnost mitologiziranja (Monarhije, političke suradnje, tradicionalnih obrazaca ponašanja) i determinizacije (konfesionalna i nacionalna pripadnost) pri čemu autsajderi reafirmiraju svoj položaj, a romani se upisuju u socijalno angažiranu književnost.

3. Ironija i autoironija – od podriivanja do reafirmacije „autsajdera“

Naslanjajući se na Škvorcov zaključak da je ironični tekst primarno ekspresivan, odnosno da on značenje ne proizvodi, nego da medijem jezika prenosi poruku, komunicira ideju, pokušava izraziti misli ili osjećaje (181), u ovom će se poglavlju pokušati odgovoriti na pitanja tko stvara, tj. kodira ironiju, komu je

ona upućena, tko je dekodira i raskrinkava te kako se ona iskazuje u dvama romanima. Također, pokušat će se povezati ironiju kao diskurzivnu strategiju koja funkcionira na razini jezika (usp. Hutcheon, *Irony's Edge* 10) sa socijalnim angažmanom spomenutih pisaca prihvaćajući zaključak Linde Hutcheon (*Irony's Edge* 27; „The Complex Functions of Irony“ 222) da je ironija iznad ideologije te da, ovisno o onome tko je i kada tumači, može i raskrinkati i učvrstiti određenu poruku. Hutcheon se ovdje poziva na Cullerovu tvrdnju o dvostrukoj moći književnosti – da se može upotrijebiti kao ideološki instrument, ali i kao sredstvo razotkrivanja ideologija (Culler 49).

U analiziranim romanima ironija se primjećuje i na mikrostrukturnom planu (kao kvintilijanski shvaćena retorička figura kojom se misli jedno, a kaže drugo) i na makrostrukturnom planu jer se proteže kroz veće dijelove romana pa ironični slojevi teksta preuzimaju kontrolu nad ukupnošću tekstualne strukture, time postajući središnji element u interpretaciji teksta (Škvorc 51–52). U potonjem je slučaju riječ o ironijskom otklonu ne samo prema događajima i ljudima o kojima se priča već i – zbog zasićenosti velikim temama (metapričama) – prema vlastitoj priči (usp. Lešić 230). Dvije su funkcije ironičnoga diskursa s kojim smo suočeni u raščlambi Jakovljevićeva i Ujevićeva romana. Jedna djeluje prema unutra, centripetalno i odnosi se na mehanizam preživljavanja u teškim (ratnim i poratnim) uvjetima. Ostvaruje se porugom u smislu dovrtljivosti i oštroumnosti. Na širem planu, a u kontekstu autoreferencijalnosti i izražene autorske pripovjedne situacije, radi se o autoironiji koja opravdava odabir „autsajderskih“ protagonista. Druga funkcija (često u kombinaciji s prvom u istom iskazu) centrifugalne je prirode i uključuje satiru (autoriteta, vlasti, društva itd.), parodiju, karikaturne prikaze likova, cinizam.

3.1. *Marijan Zelić i Mostarci*

Ironija u obliku poruge s komičnim učinkom u romanu *U mraku* javlja se kao identitetska odrednica žitelja Mostara koju Musa („Tematska, strukturalna“ 328) naziva „liskalukom“ (dovrtljivost, lukavost), a u funkciji je nošenja sa životnom zbiljom u predratnoj uzavreloj atmosferi. Hutcheon („The Complex Functions of Irony“ 222) takvu će funkciju ironije nazvati ludičkom ili igrivom povezujući je s oštroumnošću i humorom. Ironičan stav u pripovjedačevu tonu i dijalogima likova sugerira karakterne osobine Mostaraca koji će se poslužiti mentalnim i verbalnim akrobacijama kako bi lakše prihvatili sudbinu, odnosno nemoć na individualnoj, ali i kolektivnoj razini različitih skupina kojima pripadaju. Primjerice, iako je Mostar do 1920., kako je već naglašeno, kulturni centar,

njegova je veličina predstavljena s ironijom sugerirajući da je grad ipak igračka velesila: „A nije naodmet ni to, što se Mostar nalazi na istom stupnju geografske širine kao Niagarini slapovi. Da bolje prisluhneš, osobito po noći, možda bi čuo i njihov šum“ (Jakovljević 36). Ironični iskazi, koje kao i u prethodnom primjeru kodira pripovjedač, vide se u prikazu aktualne hrvatsko-srpske suradnje i epitetima koji se pridaju Monarhiji i političkom vrhu:

[...] spretni političari izmiriše pripadnike dviju vjera [katoličke i pravoslavne]. Otkako je uz pomoć katoličkih zastupnika bosanski sabor uzakonio samo fakultativni otkup kmetova, taj se sklad učvrstio. U odanosti prema slavnoj i drevnoj dinastiji nađoše se dakle obe vjere. (Jakovljević 38)

Marginaliziran položaj Hrvata i Srba izrečen je kroz usta brbljivoga čiče Brajka kojega nitko ne doživljava ozbiljno, pa čak ni kad izražava ciničan stav stranca (ali i vlastiti stav) prema dvjema narodnostima u Monarhiji:

Kako kulturni čovjek može biti protiv monarhije? [...] Čim si Austriaco, svatko znade, tko si i odakle si. Reci samo, da si Hrvat! Tko zna za Hrvate? Nekolicina specijalista koji će vas zapitati: „Hrvati, Hrvati, Hrvati? Aha, jesu li to oni urođenici, što pucaju na svoje guvernera (zovu ih banovima), ali slabo gađaju? Oni, kojima su ti banovi podigli kazalište i otvorili škole? [...] Tko su Srbi? „A da, čuo sam, to su oni, što su zaklali svojega kneza, glavu mu nasolili i poslali je sultanu na divan; kakva surovost! Kasnije su ubili i svojega kralja... ni kraljicu nisu poštedjeli. Svukli su ih do gola, bacili na dvorište i nad njima plesali divljački ples.“ (Jakovljević 35)

Posebno su ironični kontrananarativi koji se odnose na austrijski politički vrh i aktualnu političku situaciju:

Na čitavom svijetu postoji samo jedan apostolski kralj, a to je Franjo Josip [...] Beč se doduše zabavljao pripovijedajući o carevim prijateljicama, ali u Bosni i Hercegovini. On je bio ožalošćeni udovac, kojemu ljubljenu Caricu ubi prokleti anarhist. Njegovo Veličanstvo sjedilo je na zlatnom tronu i silazilo s njega na zlatnu noćnu posudu, pri čemu Mu je pomagala svita dvorjanika, među njima i nekoliko naše krvi. Svi su narodi prostrane monarhije bili u toj časnoj službi zastupani. (Jakovljević 41)

Budući da roman tematizira razdoblje pred Prvi svjetski rat, u navedenoj grotesknoj i satiričnoj sceni mogla bi se iščitati kritika zajednice naroda Monarhije koji ravnopravnost imaju samo u pomaganju caru da siđe na noćnu posudu.

Kako je ranije u radu naglašeno, prisutna je i poruga neupućenosti ruralne i urbane i sredine, odnosno ignorantske svjetine jednoznačnih pogleda (dirigiranih aktualnom situacijom), bez obzira na njezin stupanj obrazovanja. Ironizirana je izjava Paška Sorića o „hrvatskome narodnom mučeniku“ Franji Ferdinandu:

On nije poginuo zato što je bio austrijski princ, nego je bio prijatelj našeg naroda, jer je htio preustrojstvo habsburške monarhije, jer je htio dati pravdu svim njezinim narodima, a tako ojačati državu. Zato je Franjo Ferdinand isto tako hrvatski narodni mučenik, kao što su bili naši narodni prvaci. (Jakovljević 70)

Ignorancija kao primarno obilježje karaktera primjećuje se također u govoru Hilmije koji samo imitira Paška zagovarajući onaj diskurs koji mu trenutačno odgovara:

Na bojnem će se polju dakle sastati naša kulturna monarhija s jedne strane, a zavjerenička, himbena, nekulturna Srbija s druge strane [...] Sa svih strana glas se čuje, odsvud pjesma odjekuje: Oj hrvatski hrabre sine, naprijed smjelo preko Drine! I ti, koji se uzvišenom Allahu klanjaš, i ti, koji Isusa i Bogorodicu zazivaš! (Jakovljević 120)

Nadalje, kako bi pokazao svoje znanje iz povijesti, Hilmija ističe da se trobojnica dizala u prošlim bitkama muslimana i katolika protiv Crnogoraca i u Jelačićevoj obrani Beča, a Marijan želi dometnuti (ali – kao „kolebljivi pojedinac“ to ipak ne radi!) da su taj isti barjak hrvatski seljaci spalili bojeći se povratka kmetstva, kao i da je Starčević na koga se poziva Hilmija bio protivnik okupacije. Nacionalna identifikacija posredovana simbolima ono je na što se većina Hilmijine retorike oslanja: „Po glasu se pozna ptica, po barjaku Hrvatica! Čije su onda Bosna i Hercegovina, kakav narod u njima živi? Ovo je hrvatska domovina u okviru slavne i vječne monarhije“ (Jakovljević 122). Slušajući nesuvisli i prazni Hilmijin govor, Marijan kao autsajder u uzavreloj atmosferi svjestan je gotovo kolonijalnoga položaja svoje zemlje te vodi unutarnje monologe:

Kako je sve ovo žalosno! Stoje ljudi kao telci i slušaju praznoglavca Hilmiju, koji zove „u boj“, a sam će ostati u pozadini. Nitko ne misli, barem ovoga časa ne misli na to, da Bosna i Hercegovina nisu ni srpske ni hrvatske, nego da su sasvim obična kolonija. I hrvatstvo i srpstvo priznati su tek onda, kada se vlasti osvjedočiše, da bi se mogle podržavati upravo

na njihovu sukobu. [...] Što taj kmet, koji čini srčiku naroda, ima od tih prepiraka. [...] Mrak je, a ja u tom mraku ništa ne vidim! (Jakovljević 125–126)

Gornji citat, a posebno završna misao o mraku, služi za raskrinkavanje situacije u kojoj se likovi nalaze potpuno nesvjesni opasnosti. Na makrostrukturnoj razini takvi se komentari uklapaju u ironični diskurs cijeloga romana koji potkopava tek naizgled stabilne temelje jednoga trenutnog kulturnog centra regije. Nekoliko gore navedenih citata dobar su primjer važnosti poznavanja konteksta u dekodiranju ironičnih iskaza. Oni zajedno s kotekstovima (Jakovljevićevim publicističkim i programatskim radovima) i dijelovima piščeve biografije potvrđuju spomenutu socijalnu angažiranost. S druge strane, takvi bi se unutarnji monolozi „kolebljivoga pojedinca“ mogli protumačiti kao vrhunac njegove angažiranosti, dakle on fiktivnu slobodu ostvaruje samo u polju verbalnoga dok u stvarnosti ne poduzima ništa (usp. Gašparović 97). Takva (auto)ironija ima samozaštitnu funkciju (Hutcheon, „The Complex Functions of Irony“ 225) jer se onaj tko ironiju kodira, opravdava time da je ipak riječ samo o ironiji, a ne praktičnom i angažiranom podrivanju. Ovdje se iščitava i ono što Hutcheon (*Irony's Edge* 27) govori o potencijalu ironije da ne samo podriva, nego i da radi suprotno, učvršćuje one obrasce koji su ironizirani. Ovisno o tome tko ironiju tumači, u slučaju autsajdera može se govoriti o spomenutim višestrukim identitetima i kritičkom pogledu, ali i o prevelikoj kolebljivosti za bilo kakva svrstavanja i identificiranja. To svjedoči o potencijalu ironije za komuniciranje diferenciranih značenja koja se međusobno ne isključuju jer pojedinci koji ironiju (de)kodiraju istodobno nastanjuju više dinamičkih diskurzivnih zajednica (usp. Biti 228).

3.2. *Toma Ivić*

Dok je podrivanje kod Jakovljevića ostvareno porugom nižih slojeva (neupućenih) i političkoga vrha te donekle autoironijom, podrivanje u romanu Mate Ujevića promatrat ćemo kroz upotrebu ironije i cinizma na različitim razinama. Kao prvo, ironiju kodira (implicirani) pisac počevši od sugestivnoga predgovora naslovljenog „Riječ poštovanom i preljubljenom čitaču“ sve do pogovora naslovljenog „O piscu ove knjige (autobiografija iliti samopis, gdje će čitači doznati nešto o grešnom autoru ove knjige)“ s izraženom dihotomijom u epitetima koje pridijeva čitatelju i autoru, donekle u sokratovskom stilu ističući kako *zna da ništa ne zna*. Dalje će se cinički obratiti čitateljima štiteći se od eventualnih

negativnih kritika: „A ti, preljubljeni i poštovani moj štioče, nemoj se srditi na grješnog pisca: zna on, da nije to dobro, pa zato tebi preporučuje, da se uhvatiš pera, pa da napišeš bolju stvar. Ionako: tko će bolje, široko mu polje“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića*, bez paginacije). Slično kao kod Jakovljevića, i u ovom citatu nalazimo potvrdu o važnosti čitatelja u dekodiranju ironije jer je on „objedinjujuća točka“ interpretacije u smislu sukonstrukcije značenja (usp. Culler 27). To potvrđuje i Škvorc (230) preispitujući klasičnu predodžbu o ravnopravnosti triju instanci (autor – tekst – čitatelj). Pretpostaviti je da su implicirani čitatelji zapravo oni (potencijalni) pisci koji Ujeviću mogu zamjeriti tendencioznost i manjak literarnosti, a u širem smislu to je svaki čitatelj koji će roman proglasiti anakronim na tematskoj razini, što je u skladu s modernim svjetonazorom koji ne propagira duhovne vrijednosti: „[...] ovi moji reci [...] zvuče po anahronizmu, u njima je riječ o čovjeku, koji u ovo vrijeme ima mnogo srca – nešto, što se danas rijetko događa“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića*, bez paginacije). Kako je ranije primijećeno u kontekstu romana *U mraku*, u razumijevanju ironije važno je poznavati društveni, povijesni i kulturni kontekst jer društvo omogućava ironiju (usp. Hutcheon, *Irony's Edge* 17; „The Complex Functions of Irony“ 230), pa se može zaključiti da neotradicionalistička podloga Ujevićevih djela nije slučajna, već pomno odabrana metoda kojom se izvršava podriivanje iskvarenoga društva. Osim društva koje je „žrtva“ ironije bitna je i diskurzivna zajednica koja ironiju dekodira, odnosno (ne) prepoznaje. I tu se, prema postmodernim teorijama, potvrđuje aktivna uloga čitatelja u tumačenju unutrašnje rascijepljenosti iskaza (u gornjim primjerima: iskaza o kvaliteti i anakronosti romana) koji sve više dobiva na važnosti jer se kritička distanca više ne pripisuje autoru nego njemu (usp. Bagić 164).

Uz cinizam upućen prema potencijalno „boljim“ piscima, kojim se dovodi u pitanje je li moguće napisati bolje djelo slijedeći moderna književna strujanja, prisutna je i autoironija. Toma kao piščev *alter ego* do trenutka svoje epifanije može se shvatiti i kao ironiziran i pomalo karikiran lik koji previše misli svojom glavom pa se time izdvaja iz (hrvatskoga i općenito tradicionalnoga) kolektiva: „Toma je mislio svojom glavom prerano, i to ga je smelo. Neobična stvar, jer mi Hrvati ne mislimo svojom glavom ni onda, kad ostarimo. Nije imao tradicije, i tako se može razumjeti, da je htio misliti svojom glavom“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 33). Taktički postupak autoironije očituje se i u Tominu pokušaju konstruiranja utopijskoga stroja „Pax ombnibus“ koji predstavlja njegova uvjerenja čije je naivnosti i osuđenosti na propast svjestan, ali od njih ne odustaje.

Kao i u Marijana Zelića, i tu se autsajderski stav može iščitavati kao pozitivan i odvažan, ali i kao rezultat njegove kolebljivosti kojom samo odgađa konkretnije djelovanje, odnosno potvrđuje se ambivalentna interpretacija ironije o kojoj govori Hutcheon.

U prikazu Tome prisutan je ironijski otklon od lika, ali na makrostrukturno-planu radi se o otklonu prema vlastitoj priči i autoironiji pri čemu se djelo promatra ne samo kao neotradicionalistički i socijalno angažirani roman, odnosno zapis Tomina prijatelja (kako se sugerira u predgovoru), već kao autobiografski roman, pa čak i kao romansirana autobiografija. U tom smislu ironična je i napomena iz pogovora da je piščevo rodno mjesto Krivodol, a ne Krvava Kapija (rodno mjesto Tome Ivića, na simboličkoj razini predstavnik ruralnih mjesta obilježenih ratom i poraćem). Potvrdu o autobiografskom karakteru teksta nalazimo i u brojnim (fingiranim) podudarnostima iz života autora i protagonista, od istoga dana rođenja koji je „najpametniji dan u mom životu, barem dosada“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića*, bez paginacije) do izopćenosti zbog neprikladanja ideološkim krugovima, o čemu Ujević piše u spomenutom autobiografskom tekstu *Analiza sebe samoga* (1945) te ranije, prigodom izdanja fragmenta romana u časopisu „Luč“ (1925), a koji se jednako odnose i na autora i na protagonista: „Konservativcima bio je odviše radikal, liberalima previše natrujen socijalizmom; socijalistima je bio buržujski sentimentalac [...] Autoru će biti najveće zadovoljstvo, ako čitači shvate tajnu boli izopćenoga“ (Hameršak, „Zastala recepcija“). Autoironija, slično kao kod Jakovljevića, upućuje na spomenuti zaključak Linde Hutcheon o ambivalentnosti te diskurzivne strategije koja pokazuje da autsajder s višestrukim identitetima nije dovoljno snažan za stvarni, već samo za verbalni okršaj s dominantnim i ironiziranim obrascima svojega društva.

Uz autoironiju i ironizirani lik Tome uočljiva je i poruga društva koja je, slično kao kod Jakovljevića, uperena prema vrhu koji slijepo slijedi aktualne, često ideološki motivirane tendencije pritom zaboravljajući na općeljudske vrijednosti, ali i prema širem sloju ruralne i urbane sredine u kojoj se protagonist kreće. U prvom slučaju, poruga se ostvaruje podrivanjem intelektualca prema autoritetu (u širem kontekstu, prema bilo kakvoj hegemoniji) u obliku protuaustrijaskoga kontrarnarativa (sličnog onome kod Jakovljevića koji uključuje metaforiku careve zlatne noćne posude), a koji počinje još u školskim danima kad u izvješću o školskome uspjehu Tome Ivića stoji primjedba da „Mali hoće da misli svojom glavom“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 27), zatim kad se potpisuje svojim imenom ispod slike Franje Josipa I., kad trga austrijsku zastavu u sjemeništu te

usprkos upozorenju upravitelja sjemeništa pred komisijom koja istražuje slučaj ponovno izražava protuaustrijski stav tvrdeći da Hrvati nemaju ni cara ni kralja, a da im je neprijatelj Austrija. U drugom slučaju, ironijskim otklonom poruzi je izvrgnuto hrvatsko društvo koje je: (1) ignorantsko: „Toma je mislio svojom glavom prerano, i to ga je smelo. Neobična stvar, jer mi Hrvati ne mislimo svojom glavom ni onda, kad ostarimo“; (2) povodljivo i lažno rodoljubno: „kao i sva omladina onih godina, bio je ‘veliki rodoljub’. Upisao se u tajni đачki klub ‘Narodni preporod’. Tako je on kao đak počeo ‘da preporada narod’“; (3) naivno: „I sretan je bio da je Hrvat, jer su Hrvati stvoreni za to, da donesu čovječanstvu mir“ i (4) pasivno: Toma sanja da je umro, i to „od zijevanja, kako je umro lijep broj naše inteligencije“ (Ujević, *Mladost Tome Ivića* 33, 35, 106, 124).

Kritizirana je i ironizirana i ruralna sredina. U isti su mah narodne predaje, poslovice, praznovjerja prikazani kao specifikum jedne ruralne sredine koja svoj identitet gradi na usmenoj književnosti i narodnoj mudrosti, ali su te iste prakse i ismijane. Poštovanje prema (katoličkoj i usmenoj) tradiciji prati i doza intelektualne kritičnosti. Ironično potkopavanje pučkih praksi i vjerovanja počinje prikazom Tomina rođenja koje je shvaćeno kao „neki tajni znak“ jer beba pogled odmah upire prema slici Gospe od sedam žalosti i slici boja pod Visom koje vise na zidu, a predstavljaju kategorije bogoljublja i rodoljublja. Kornelija Kuvač-Levačić u prepoznavanju i verificiranju takvih umetnutih dijelova kao tradicijskoga interteksta romana vidi zalag „kulturološke i ideološke funkcije pisanoga, umjetničkoga teksta u tvorbama različitih identiteta: rodnih, klasnih, nacionalnih i sl.“ (349). Ono po čemu se Ujevićev roman izdvaja od tipičnih naracija iz ruralnih sredina (anegdote, praznovjerja, pričanja iz života, poslovice, predaje, legende) jesu ironični komentari koji potkopavaju te iste naracije ili se od njih distanciraju (primjerice u događaju iz djetinjstva kad se pretvara da je vukodlak kako bi preplašio djecu). Na taj se način pripovjedač fingirano priklanja tradiciji u koju se upisuje i ispisuje.

Navedeni različiti primjeri ironije i autoironije pokazuju da se u isto vrijeme krije pravo značenje i na neki način sugerira kakvo je ono. Pritom ironički iskaz dobiva novo značenje koje nije uključeno ni u denotativna ni u konotativna značenja upotrebljenih izraza.

Zaključak

Ironički iskaz traži od čitatelja da prepozna neodrživost doslovnoga smisla i da shvati pravo značenje. Stoga ironija čini uočljivom ulogu čitatelja u razumijevanju smisla teksta (usp. Lešić 229; Škvorc 230; Hutcheon, *Irony's Edge*; „The Complex Functions of Irony“). Za potpuniju interpretaciju Jakovljevićeva i Ujevićeva romana potrebno je uvažiti ironičke diskurzivne prakse kojima se podrivaju dominantne književne, društvene, kulturne i političke silnice, a pritom se identitet protagonista autsajdera reafirmira. Navedeni primjeri iz romana pokazuju kako u procesu podriivanja ironija uklanja „semantičku sigurnost ‘označitelja – označenoga’ i otkriva kompleksnu inkluzivnu, odnosnu i razlikovnu prirodu ironičnog stvaranja značenja“ (Hutcheon, *Irony's Edge* 13). Pritom ironiju kodira (1) lik autsajdera (koji je istovremeno i (auto)ironiziran kao „kolebljivi pojedinac“) i (2) pripovjedač koji se približava autorskoj poziciji. Dok je (auto)ironija upućena marginaliziranom pojedincu koji se ne uklapa ni u tradicionalne, ni u moderne tendencije, ni u kakve ideološke krugove (tako i reafirmirajući i preispitujući njegove višestruke identitete), ironija upućena prema širim masama raskrinkava „povlašteni sloj“, one koji zahvaljujući moći proizvode norme (Focault 179), podrivajući naizgled stabilne društveno-kulturne obrasce (npr. građanska odvjjetnička obitelj u Jakovljevića, tradicionalna kultura u Ujevića), uokvirene nacionalne pripadnosti (heterogenost Mostara nasuprot homogenosti Tomina zavičaja i lažnom rodoljublju širih društvenih skupina), aktualnu političku situaciju (Monarhija, hrvatsko-srpska suradnja), književne tendencije (književnost modernoga doba bez duha). Ironija se manifestira na mikrostrukturnoj i makrostrukturnoj razini u otklonu prema likovima i događajima, ali i prema cjelokupnoj priči, stoga je njezino prepoznavanje ključno u interpretaciji odabranih romana. Ipak, potrebno je uvažiti i njezin dinamički odnos i kompleksnost strategije te je ne uokvirivati jednoznačno, već dopustiti supostojanje diferenciranih značenja.

Romani *U mraku* i *Mladost Tome Ivića* upisuju se u neorealističke međuratne hrvatske romane sa socijalnim tendencijama i upotrebom novih tema i tehnika, odnosno (auto)ironije kao diskurzivne strategije u reafirmaciji identiteta autsajdera. Zaključuje se da je u dekodiranju ironije potrebno uvažiti društveno-politički kontekst produkcije, ali i recepcije, što upućuje na važnost čitatelja kao sustvaratelja značenja. S jedne strane, protagonisti dvaju romana identitet grade i potvrđuju u podrivlačkom odnosu prema kolektivu, a s druge strane, prisutna je doza kolebljivosti koju interpretator može manje ili više uvažiti te o tome

ovisi hoće li likove smatrati pacifistički nastrojenim tragičnim junacima (tipičnima za hrvatsku međuratnu i poratnu prozu) ili će se ipak prikloniti konceptu višestrukih identiteta samosvjesnih autsajderskih likova. Već i samo postojanje takvih diferenciranih značenja potvrđuje značenjski potencijal ironije i njezinu uvjetovanost diskurzivnom zajednicom koja je (de)kodira.

Citirana literatura

- Bagić, Krešimir. *Rječnik stilskih figura*. Školska knjiga, 2012.
- Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Matica hrvatska, 2000.
- Culler, Jonathan. *Književna teorija. Vrlo kratak uvod*. Prev. F. i M. Hameršak. AGM, 2001.
- Czerwiński, Maciej. *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945 – 2015)*. Hrvatska sveučilišna naklada – Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
- Gašparović, Darko. *Dramatica krležiana*, drugo izdanje, Cekade, 1989.
- Hameršak, Filip. „Zastala recepcija – Mate Ujević: Mladost Tome Ivića“. *Kolo*, br. 4, 2006, <https://www.matica.hr/kolo/301/zastala-recepcija-mate-ujevic-mladost-tome-ivica-20381/>. Pristupljeno 10. prosinca 2022.
- Hutcheon, Linda. „The Complex Functions of Irony“. *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, sv. 16, br. 2, 1992, str. 221–34, <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/10251/1/Hutcheon1992Complex.pdf>. Pristupljeno: 12. siječnja 2024.
- . *Irony's Edge. The Theory and Politics of Irony*. Routledge, 1994.
- Ilić, Žarko. „Franjo Milićević“. *Kršni zavičaj*, br. 17, 1984, str. 57.
- Jakovljević, Ilija. *U mraku*. Društvo hrvatskih književnika Herceg Bosne – Solvej, 1998.
- Kljajo-Radić, Marina. „Duhovno-psihološki portret Tome Ivića“. *Mislina i pogledima – s harnošću Mati Ujeviću (1901. – 1967.)*, uredili Marija Jović, Krešimira Gudelj i Josip Lasić, Hrvatska sveučilišna naklada, 2023, str. 121–32.
- Korunić, Petar. „Nacija i nacionalni identitet“. *Revija za sociologiju*, sv. 36, br. 1-2, 2005, str. 87–105, <https://hrcaj.srce.hr/file/20999>. Pristupljeno 4. veljače 2023.
- Krišto, Jure. *Hrvatski katolički pokret 1903. – 1945*. Glas koncila – Hrvatski institut za povijest, 2004.
- Krleža, Miroslav. „Govor na kongresu književnika u Ljubljani“. *Republika*, sv. 7, br. 10–11, 1952, str. 205–43.
- . „O njemačkom slikaru Georgeu Groszu“. *Miroslav Krleža. Likovne studije*, priredio Ivo Frangeš, Nišro „Oslobođenje“, 1985, str. 148–57.
- . „Predgovor *Podravske motivima* Krste Hegedušića“. *Miroslav Krleža. Likovne studije*, priredio Ivo Frangeš, Nišro „Oslobođenje“, 1985, str. 239–72.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. „Hrvatska tradicijska kultura kao intertekst u romanu Mate Ujevića ‘Mladost Tome Ivića’“. *Mate Ujević danas: zbornik radova sa simpozija u povodu*

110. *godišnjice rođenja i 45. godišnjice smrti Mate Ujevića*, uredio Ivica Matičević, Društvo hrvatskih književnika, 2013, str. 347–64.
- Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Liber, 1970.
- Lešić, Zdenko. *Teorija književnosti*. Javno preduzeće Službeni glasnik, 2008.
- Lončarević, Vladimir. „Ilija Jakovljević – hrvatska žrtva totalitarizama XX. stoljeća“. *Obnovljeni život*, sv. 63, br. 3, 2008, str. 335–49.
- . „Književni Nazori Ilije Jakovljevića“. *Fluminensia : časopis za filološka istraživanja*, sv. 20, br. 2, 2008, str. 65–80.
- . „Mate Ujević i katolička književnost“. *Mate Ujević danas: zbornik radova sa simpozija u povodu 110. godišnjice rođenja i 45. godišnjice smrti Mate Ujevića*, uredio Ivica Matičević, Društvo hrvatskih književnika, 2013, str. 49–80.
- Mađarević, Vlado. *Krleža i politika*. Spektar, 1984.
- Musa, Šimun. *Život i književno djelo Ilije Jakovljevića*. Zajednica izdanja Ranjeni labud – Društvo hrvatskih književnika Herceg Bosne – Sveučilište u Mostaru, 1998.
- . „Tematska, strukturalna i narativna obilježja romana ‘U mraku’ Ilije Jakovljevića“. *Croatica et Slavica Iadertina*, sv. 1, br. 1, 2005, str. 325–344, <https://hrcak.srce.hr/17077>. Pristupljeno 13. prosinca 2022.
- . *Ilija Jakovljević. Proza i poezija (izbor)*. MH u Sarajevu – FMC Svjetlo riječi, 2011.
- Nemec, Krešimir. *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Znanje, 1998.
- Odža, Ivana. „Humor and Orality against Oblivion – from Mate Ujević to Contemporary Memoirs“. *Misljima i pogledima – s harnošću Mati Ujeviću (1901. – 1967.)*, uredili Marija Jović, Krešimira Gudelj i Josip Lasić. Hrvatska sveučilišna naklada, 2023, str. 175–92.
- Peleš, Gajo. *Tumačenje romana*. Artresor, 1999.
- Novak, Slobodan Prosperov. *Povijest hrvatske književnosti, Svezak III*. Marjan tisak, 2003.
- Stojanović, Branko. „Umjetnik i čovjek Ilija Jakovljević“. *Lirika nevremana. Savremena književnost naroda i narodnosti BiH*, Svjetlost, 1985.
- Šicel, Miroslav. *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 5. Razdoblje sintetičkog realizma (1928 – 1941)*. Naklada Ljevak, 2009.
- Škreb, Zdenko. „Mikrostrukture stila i književne forme“. *Uvod u književnost*, uredili Ante Stamać i Zdenko Škreb, Nakladni zavod Globus, 1983, str. 303–64.
- Škvorc, Boris. *Ironija i roman: u Krležinim labirintima*. Naklada MD, 2003.
- Tutnjević, Staniša. *Socijalna proza u BiH između dva rata*. Veselin Masleša, 1982.
- Ujević, Mate. *Mladost Tome Ivića*. Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1928.
- . *Kršćanski idealizam i društveni angažman: rasprave, članci i autobiografski spisi*. Glas Koncila, 2011.
- Visković, Velimir. *Sukob na ljevici: Krležina uloga u sukobu na ljevici*. Alfa, 2001, http://newpolis.org/files/sukob_na_ljevici_v._viskovic.pdf. Pristupljeno 10. veljače 2024.

REAFFIRMATION OF THE OUTSIDER IDENTITY IN THE NOVELS *U MRAKU* BY ILIJA JAKOVLJEVIĆ AND *MLADOST TOME IVIĆA* BY MATE UJEVIĆ

Abstract

Ivana Dizdar

Filozofski fakultet u Splitu

Poljička cesta 35

HR – 21 000 Split

icagalj@ffst.hr

This paper explores how the identity of two “outsider” protagonists of selected novels written by Ilija Jakovljević and Mate Ujević is being reaffirmed on the thematic-ideological and expressive level. The analysis will show how well the novels, marked by insufficient and/or delayed reception, fit into Croatian literature of the interwar period and whether they bring any innovations. The hypothesis is that the realist presentation as a technique used by both authors is enhanced by the use of irony as a discursive strategy that can be interpreted in two ways: both as an affirmation of those values advocated by the writers in their programmatic and literary texts and as a negation in the sense of the values’ unsustainability due to the gap with the given hegemonic social values. Such a conclusion is based on explicative and analytical-deductive approaches to the texts as well as on the theoretical assumptions of contemporary researchers of irony and the life and opus of the two writers. The relevance of the topic consists in the (re)examination of the role of interwar literature, whereby the emphasis is placed on insufficiently researched texts and the advocated “soulful” social engagement, which is also (partly) ironized in novels on both individual and collective levels, thus pointing to irony’s potential as a discursive strategy and the importance of the reader as a co-creator of meaning.

Keywords: irony, Christian novel, neorealism, (social) engagement, multiple identities